

Wrocławscy marzyciele? Uwagi o nowej propozycji pisania historii urbanistyki i architektury miast

Makary GÓRZYŃSKI

Instytut Interdyscyplinarnych Badań Historycznych Uniwersytetu Kaliskiego
im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego
<https://orcid.org/0000-0002-4736-7956>

Jesienią 2023 r. nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego ukazała się książka o urbanistycznych, architektonicznych i społeczno-kulturowych dziejach części wrocławskiego śródmieścia zwanej Przedmieściem Świdnickim – *Czyj sen Wrocław śni? Od Wilhelmstadt do Centrum Południowego*¹. Praca zbiorowa, licząca nieco ponad 450 stron, jest efektem współpracy Agnieszki Zabłockiej-Kos, wybitnej historyk architektury i urbanistyki, od lat związanej z Instytutem Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, z gronem badaczy szeroko rozumianej historii sztuki i dziejów kultury oraz doktorantów i studentów historii sztuki i architektury. Intrygujący tytuł *Czyj sen Wrocław śni?* to pomysł dyrektora Muzeum Architektury we Wrocławiu, Michała Dudy, a osiemnaście studiów zawartych w książce zredagowali i skomponowali w całość Agnieszka Zabłocka-Kos oraz dwoje jej doktorantów: Aleksandra Podlejska (zajmująca się środowiskiem architektów wywodzących się z żydowskiej społeczności Wrocławia) i Adam Pacholak (badacz architektury wrocławskiej po roku 1980). Książka została bardzo starannie wydana, w atrakcyjnej szacie graficznej i, co rzadko się zdarza, ma aż trzy warianty okładki (il. 1).

We Wrocławiu opracowanie spotkało się z ogromnym zainteresowaniem i bardzo dobrym przyjęciem². W niniejszej recenzji chciałbym przybliżyć je z punktu

1. *Czyj sen Wrocław śni? Od Wilhelmstadt do Centrum Południowego*, red. Agnieszka Zabłocka-Kos, Adam Pacholak, Aleksandra Podlejska (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wydawnictwo Siermierz Spółka z o.o., 2023), s. 470.

2. Zob. np. Beata Maciejewska, „Wrocławskie Pola Elizejskie. Dorównywały promenadom Paryża i Berlina, znów stają się symbolem luksusu”, *Gazeta Wyborcza*, online (1 XII 2023), dostęp 29 marca 2025, <https://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/7,35771,30454705,wroclawski-sen-dla-ambitnych-i-bogatych-co-zostalo-z-naszyc.html>; KK, „«Czyj sen Wrocław śni?» – idealna książka na noworoczny spacer po mieście”, *Wrocławskie Fakty*, online (30 XII 2023).

1 Okładki tomu *Czyj sen Wrocław śni? Od Wilhelmstadt do Centrum Południowego* (Wrocław 2023)

widzenia historyka architektury i miast, wskazując niepodlegające dyskusji walory tej publikacji, ale też punktując zagadnienia budzące wątpliwości.

Chociaż literatura przedmiotu dotycząca zarówno historii rozwoju i przekształceń Wrocławia, jak i urbanizacji samego Przedmieścia Świdnickiego jest już bogata³, to omawiana książka wnosi wiele nowych informacji oraz oferuje ciekawe propozycje warsztatowe i metodologiczne. *Czyj sen Wrocław śni?* dotyczy bowiem historii myślenia o nowoczesności tego miasta, opowiedzianej za pomocą dogłębnych analiz jednego odcinka Kaiser-Wilhelm-Strasse – głównej, reprezentacyjnej arterii burżuazyjnego śródmieścia z przełomu XIX i XX w. Studia zebrane w tomie w układzie chronologiczno-problemowym ukazują zarówno dzieje kształtowania się samej dzielnicy oraz jej wielkomiejskiej alei, jak i sam proces zabudowy poszczególnych posesji. Poznajemy struktury architektoniczne i przemiany kształtów kamienic, ich socjotopografię, późniejsze przekształcenia, a na koniec całkowite zniszczenie tego rejonu w czasie II wojny światowej. Książka w wielowątkowy sposób opowiada również historię projektowania śródmieścia Wrocławia od nowa – jako tytułowego Centrum Południowego – i prowadzi ją aż do czasów współczesnych. W zarysowanej strukturze tomu, a także w określeniu jego zakresu geograficznego oraz czasowego – adekwatnego dla przekrojowego studium o dziejach morfogenezy miasta XIX i XX w. – z pozoru nie ma niczego wyjątkowego czy nietypowego.

Jednak tym, co zwraca uwagę i zasługuje na szczególne docenienie, jest niespotykana w polskiej historiografii urbanistyczno-architektonicznej koncepcja opublikowania w jednym tomie zbiorowym zarówno efektów seminariów licencjackich

2023), <https://wroclawskie fakty.pl/czyj-sen-wroclaw-sni-idealna-ksiazka-na-noworoczny-spacer-po-miescie>; Ewa Zając, AO, „To były wrocławskie Pola Elizejskie, ul. Powstańców Śląskich doczekała się książki o swojej historii”, *Radio Wrocław*, online (19 I 2024), dostęp 26 marca 2025, <https://www.radiowroclaw.pl/articles/view/137338/To-byly-wroclawskie-Pola-Elizejskie-ul-Powstancow-Slaskich-doczekala-sie-ksiazki-o-swojej-historii>.

3. Karol Maleczyński, Marian Morelowski, Anna Ptaszycka, *Wrocław. Rozwój urbanistyczny* (Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1956); Edmund Małachowicz, *Wrocław na wyspach. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981); *Architektura Wrocławia*, t. 2: *Urbanistyka do roku 1945*, red. Jerzy Rozpędowski, Ewa Różycka, Jadwiga Urbanik (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1995); Agnieszka Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu „city” 1807–1858* (Wrocław: Via Nova, 2006); Wanda Kononowicz, „Przedmieście Południowe (Süd-Vorstadt) – kształtowanie się wielkomiejskiej dzielnicy Wrocławia”, w: *Przedmieście Świdnickie we Wrocławiu*, red. Halina Okólska, Hanna Górską (Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia, Wydawnictwo GAJT, 2012), s. 42–50.

i magisterskich Agnieszki Zabłockiej-Kos, jak i opracowań przygotowanych przez uznanych historyków współdziałających z Pracownią Badań nad Architekturą i Urbanistyką Nowoczesną BURANO przy Instytucie Historii Sztuki UWr (kierowaną przez Agnieszkę Zabłocką-Kos). W tym różnorodnym gronie znaleźli się też studenci architektury z Politechniki Wrocławskiej, autorzy rysunkowych rekonstrukcji fasad wielkomiejskich kamienic analizowanych w książce, którzy wraz z grupą studentów historii sztuki pracowali nad koncepcją wystawy mającej towarzyszyć recenzowanemu tomowi (ostatecznie nie doszła do skutku). Książka jest więc efektem licznych seminariów, w tym kolokwium *Ruiny 1945 i potem. Pamięć, dźwięk, obraz* zorganizowanego przez Agnieszkę Zabłocką-Kos (25 czerwca 2022) oraz współpracy z naukowcami z wielu dziedzin. Całość prac nad tym projektem badawczym zamknęła się w latach 2019–2023.

Należy przy tym podkreślić, że w intencji zespołu redakcyjnego przekrojowa historia wielkomiejskiej zabudowy powstającej od połowy XIX w. do roku 2023 wzdłuż Kaiser-Wilhelm-Strasse (ob. Powstańców Śląskich) miała ukazać zmienne losy rozmaitych modernizacyjnych nadziei na rozwój Wrocławia i nadanie stolicy Dolnego Śląska rangi ponadregionalnej. Chronologię tej modernizacji, wynikającej ze zmiennych ambicji i pomysłów wrocławskich elit, autorzy tomu wiążą z przemianami kultury materialnej pozostającej w stałej interakcji z aktorami dawnej i obecnej sfery publicznej. Otrzymaliśmy więc nie tylko rzetelne studia o nowoczesnej architekturze i kulturze mieszkaniowej ery *Gründerzeit* i 2. połowy XX w. we Wrocławiu, lecz także próbę ich osadzenia w szerszej ramie poznawczej, obejmującej spory o przyszłość miasta i jego pozycję w konstelacji satelitów lub konkurentów niegdyś Berlina, a dziś – śródko-woeuropejskich metropolii. Ta przekrojowa historia idei oraz geografia kapitalizmu w dobie globalizacji pojawiają się w książce wielokrotnie, tworząc intrygujący obraz zmieniających się lub tylko postulowanych ról Wrocławia na mapie Europy Środkowo-Wschodniej. Wątek ten, jako jeden z istotniejszych tematów książki, zapowiada zresztą pierwsza część tytułu, może nieco nazbyt metaforycznie sugerująca, że mamy do czynienia z konfrontacją miasta materialnego i miasta wyobrażonego – „śnionego” przez różne grupy interesów od stu kilkudziesięciu lat.

Samo pytanie o to, czyje interesy i potrzeby stały za proponowanymi w sferze publicznej wizjami rozbudowy tej części miasta – projektami, makietami i wizualizacjami – jest bardzo aktualne i właściwie postawione. Redaktorzy recenzowanej książki deklarują w ten sposób zaangażowanie społeczne i chęć krytycznego przemyślenia historii wrocławskich modernizacji i wizji rozwoju. To dużo więcej niż zdaje się oferować historyczna topografia analizowanego w tomie materiału, ograniczonego do części Przedmieścia Świdnickiego. Zdaniem autorów i redaktorów opracowania, w rejonie projektowanego do niedawna Centrum Południowego powstawały interesujące wizje nowoczesności stolicy Dolnego Śląska. W omawianej publikacji zostały one zarówno umieszczone w historycznym kontekście, jak i krytycznie przeanalizowane z perspektywy dzisiejszych ruchów miejskich, z zaangażowaniem artykułujących problemy współczesnych metropolii – korporacyjną nijakość architektury, jej rolę służebną w portfelach inwestycyjnych, brak partycypacyjności w budowaniu miast. Połączenie tych dwóch głównych perspektyw to wielki walor tomu. Na wielką pochwałę, jako unikatowa na naszym gruncie koncepcja pracy zespołowej w dziedzinie historii sztuki, zasługuje także konsekwencja, z jaką jego redaktorzy tworzyli zespół autorski, dążąc do tego, by – jak już wspominałem – reprezentowane w nim były nie tylko perspektywy i umiejętności doświadczonych historyków, antropologów i kuratorów, lecz także świeżość spojrzenia studentów.

Analizy przedstawione w kolejnych artykułach oferują naprawdę bogaty materiał historyczny, interesujący pod względem porównawczym, a jednocześnie pozostawiają

procesów. Z tekstu wyłania się obraz licznych konfliktów i gier interesów w środowisku wrocławskich elit finansowych. Co ciekawe, intensywna zabudowa tego obszaru zaczęła się – po wielu dyskusjach i niezrealizowanych koncepcjach – dopiero w ostatniej dekadzie XIX stulecia i pociągnęła za sobą nie tylko stworzenie monumentalnego układu przestrzennego z główną arterią Kaiser-Wilhelm-Strasse oraz gwiaździstym placem, lecz także powstanie luksusowych kamienic z ogródkami. Obraz dzielnicy na pocztówkach z epoki omówił w następnym tekście przewodnik miejski i filokartysta Michał Karczmarek, który zebrał jej najpopularniejsze widoki z okresu *belle époque* i lat międzywojennych. Na tym historycznym tle w kolejnych studiach z pierwszej części zaprezentowano rekonstrukcyjny opis nowej dzielnicy i jej krajobrazu architektonicznego opracowany przez Aleksandrę Podlejską na podstawie danych statystycznych, kartografii oraz analizy ikonografii i archiwaliów. Następnie przedstawiono historię, architekturę i układ przestrzenny kamienic rozlokowanych w zachodnich kwartałach głównej arterii, w jej środkowym biegu. Szczegółowe, ułożone chronologiczno-stylistycznie artykuły dokumentujące przemiany form i struktur wznoszonych kamienic przygotowały Agnieszka Zabłocka-Kos oraz jej doktorantki i studentki: Agnieszka Obal, Aleksandra Podlejska i Aleksandra Skowrońska.

Wykorzystując plany z bogatych zasobów dawnego archiwum Miejskiej Policji Budowlanej nieistniejącego już Breslau, autorki omówiły dzieje budowy, architekturę i układ przestrzenny kilkudziesięciu kamienic, w których metraże mieszkań wahały się średnio między dwustoma a trzystoma metrami kwadratowymi (il. 3). Opisy połączono z informacjami o projektantach, wykonawcach, właścicielach i mieszkańcach tych domów, standardzie mieszkaniowym i statusie lokatorów obsługiwanych w tamtych czasach przez zastępy najemnej służby⁴. Wydobyto kontrast pomiędzy kapitalistyczną burżuazją, identyfikującą się z architekturą historyzmu, bogactwem jej znaczeń i historycznych konotacji, a warunkami życia ludzi obsługujących rentierów, inteligencję czy kupców mieszkających w luksusowych domach o milionowych hipotekach. Konsekwentnie przeprowadzone analizy poszczególnych budynków tworzących nieistniejący dziś zespół urbanistyczny pokazują ich różnorodność architektoniczną. Paradoksalnie tylko kilka z nich było rzeczywiście wyjątkowymi inwestycjami, jak np. słynna willa miejska pod numerem 73, zaprojektowana przez firmę Cremera i Wolfensteina z Berlina, utrwalona na dziesiątkach pocztówek z epoki. Świetnym dopełnieniem i zamknięciem tej części książki jest tekst Andreasa Reinkego poświęcony strukturze społecznej mieszkańców omawianej dzielnicy na przełomie XIX i XX w. Dzięki zachowanym księgom podatkowym dawnego Breslau autor zrekonstruował profile majątkowe, społeczne i wyznaniowe tamtejszych podatników,

4. Por. np. *Architektura Wrocławia*, t. 1: *Dom*, red. Jerzy Rozpędowski, Ewa Różycka, Jadwiga Urbanik (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1995); *Mieszkaństwo wrocławskie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miejskie Wrocławia w dniach 7–9 grudnia 2000 r.*, red. Hanna Okólska (Wrocław: Muzeum Miejskie, 2003); Agnieszka Tomaszewicz, *Wrocławski dom czynszowy 1808–1918* (Wrocław: Via Nova, 2003); Bożena Grzegorzczak, Agnieszka Tomaszewicz, „Wrocławskie pałace czynszowe Carla Schmidta i Friedricha Barchewitza powstałe w latach siedemdziesiątych XIX stulecia”, *Rocznik Wrocławski* 6 (2000), s. 179–203; Wanda Kononowicz, „Między tradycją a nowoczesnością. Przyczynek do rozwoju racjonalnych form budownictwa mieszkaniowego we Wrocławiu w latach 1874–1930”, *Architectus* 19, nr 1 (2006), s. 19–30; *Leksykon architektury Wrocławia*, red. Rafał Eysymontt et al. (Wrocław: Via Nova, 2011); por. też: Emilia Dziewiecka, „Architektura i urbanistyka pl. Ludwika Hirszfelda we Wrocławiu w XIX i XX w.”, w: *Przedmieście Świdnickie we Wrocławiu*, s. 76–88.

Ilustracja 8. Kaiser Wilhelmstraße 103, projekt fasady wschodniej, M. Daum, 1887 r.

Jednymi z najbardziej reprezentacyjnych, o klarownym układzie dzielącym przestrzeń na wspomniane funkcje, były z pewnością lokale w kamienicy numer 101 [il. 12]. Powierzchnia mieszkań zajmujących jedną kondygnację wynosiła około 300 m². Dyspozycję wewnątrz porządkował korytarz na planie wielokąta usytuowany centralnie wokół klatki schodowej, zaprojektowanej na planie wycinka koła. Było to bardzo nietypowe rozwiązanie, rzadko stosowane w kamienicach czynszowych. W trakcie frontowym znajdowały się pomieszczenia reprezentacyjne, na które składał się salon (*Empfangszimmer*) z balkonem (mieszkanie na parterze zamiast balkonu miało zejście do ogrodu), jadalnia (*Speisezimmer*) oraz pokój z loggią (*Logenzimmer*). W trakcie tylnym w części prywatnej mieszkania umieszczono sypialnię, pokój męski (*Herrenzimmer*) oraz łazienkę z osobną toaletą. Kuchnia połączona była ze służbówką

3 Książkę *Czyj sen Wrocław śni?* cechuje znakomity wybór archiwalnych planów miasta i projektów architektonicznych, także z XIX w.

pośród których stale rósł odsetek ludzi bardzo bogatych i bardzo biednych, pracujących jako służący w „pańskich” mieszkaniach przy Kaiser-Wilhelm-Strasse. Topniejący odsetek drobnomieszczaństwa i kupiectwa w składzie społecznym tej części miasta sugeruje, że około 1900 r. była to wyłącznie dzielnica bogatej burżuazji, przyciągająca elity z całego Dolnego Śląska (il. 4).

Wnikliwe analizy historyczno-architektoniczne i socjotopograficzne dotyczą XIX i początku XX stulecia, zabrakło jednak oddzielnej – w mojej ocenie bardzo potrzebnej – części o przemianach dzielnicy po wybuchu I wojny światowej i w okresie międzywojennym. W poszczególnych studiach znajdziemy wprawdzie opisy późniejszych przekształceń wielu domów, w tym charakterystycznego dla czasów po roku 1914 dzielenia ogromnych apartamentów na mniejsze, bardziej funkcjonalne mieszkania, ale nie zastąpią one choćby przekrojowego zarysu zmian, jakie zaszły w latach 1914–1945. Ponadto, chociaż we wstępie zamieszczono ciekawie postawione pytania i problemy badawcze, to część pierwsza nie zawiera podsumowania ani na te pytania nie odpowiada, włącznie z tytułowym – *Czyj sen Wrocław śni?* Wprawdzie można wyciągnąć ogólne wnioski ze zbiorowego portretu zamieszkującej tu niegdyś i inwestującej burżuazji, ale dociekliwi czytelnicy pozostaną z poczuciem niedosytu. Zasadne byłoby też porównanie wyników analiz z historiografią i sytuacją innych wielkich środkowoeuropejskich miast w tamtej epoce.

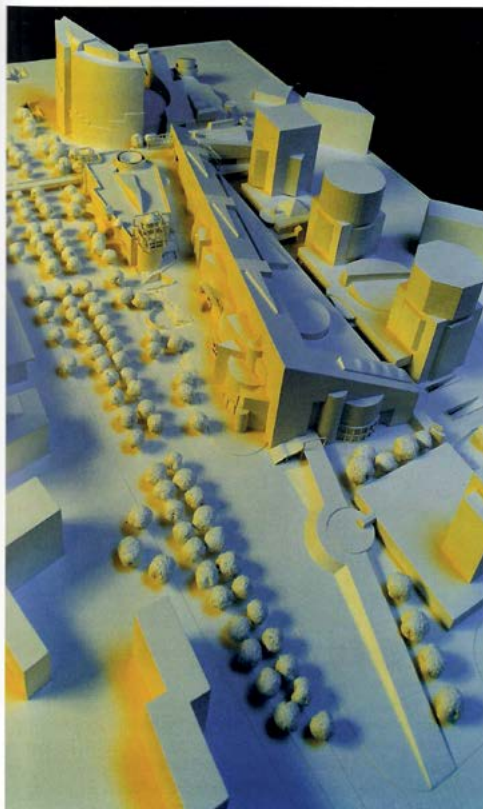
Mimo wysokiej oceny tomu *Czyj sen Wrocław śni?*, niektóre z zastosowanych w tej części książki rozwiązań redakcyjnych budzą moje wątpliwości. Ciekawa

4 Kaiser-Wilhelm-Strasse
na pocztówce z ok. 1900 r.
Fot. fotopolska.eu

rekonstrukcja fasad kamienic zachodniej pierzei Kaiser-Wilhelm-Strasse, omawianych w kolejnych tekstach, chociaż została wydrukowana na osobnej wklejce-rozkładówce, jest zdecydowanie zbyt mała, by można było docenić wkład pracy włożony w jej przygotowanie. Kolejnym problemem, charakterystycznym zresztą dla literatury dotyczącej historii miast, jest sposób prezentacji dokumentów kartograficznych. W wielu przypadkach bardzo interesujące mapy pozyskane z archiwów nie mają opisów, np. plan na stronie 49 przedstawiający rozmieszczenie własności prywatnej w analizowanej części Wrocławia nie ma objaśnień symboli, zakreskowań i szrafowań. Tylko tytułem przykładu dodam, że podobna sytuacja zaistniała w przypadku planu na stronie 297, który przedstawia zniszczenia rejonu ulicy Powstańców Śląskich wedle stanu na 1956 r. – brak legendy w podpisie każe się jedynie domyślać, jakie znaczenie przypisano w dokumencie poszczególnym kolorom. Tego typu braków w opisach kartografii jest w książce więcej, co miejscami istotnie utrudnia pracę z prezentowanymi planami.

Druga część tomu, zatytułowana *Sny pełne pustki*, składa się z czterech tekstów, których tematyka koncentruje się wokół problemów zniszczeń w czasie II wojny światowej, Festung Breslau i późniejszej rozbiórki pozostałości analizowanej w tomie dzielnicy. Autorzy przyglądają się tej tematyce z różnych perspektyw: historycznej i kulturoznawczej, studiów nad pamięcią zbiorową i pamięcią miejsca oraz pejzażem dźwiękowym. Małgorzata Lewińska przypomniła zarówno skalę zniszczeń Przedmieścia Świdnickiego podczas oblężenia miasta w 1945 r., jak i proces zasiedlania miasta przez Polaków, w tym repatriantów ze wschodnich ziem II Rzeczypospolitej, oraz wywóz materiałów rozbiórkowych do Warszawy. W kolejnym tekście Małgorzata Nieszczerzewska zinterpretowała zachowane wspomnienia z powojennego Wrocławia i Warszawy, analizując przekazy dotyczące postrzegania ruin obu miast. Autorka interesująco wydobyla niejednoznaczność kulturowych przedstawień ruin w różnorodnych źródłach z epoki, a także wskazała na zaskakujące, wspólne cechy kulturowego zapisu pejzaży miejskich zdestruowanych przez wojnę. Znajdujemy tu różne sposoby ich opisywania: od przerażenia i melancholii po literacki zachwyt nad krajobrazem katastrofy, gdzie na cmentarzysku dawnych miast rodzi się nowe życie (także to, jakie tworzyła natura biorąca ruiny w swoje władanie). Kulturoznawcza

Ilustracja 22. Makieta Centrum Południowego, widok od strony północno-wschodniej, diagonalny ciąg komunikacyjny przechodzący przez budynki zespołu hotelowego, terminala i biurowca wielofunkcyjnego, proj. Studio AR-5, 1991 r.

361

5 Studio AR-5 (Wojciech Jarząbek i Edward Lach z zespołem), model Centrum Południowego, 1991. Repr. wg *Czyj sen Wrocław śni?*, s. 361

i antropologiczna perspektywa tekstu niewątpliwie wzbogaca tom o kolejne ujęcie, ale – ściśle mówiąc – nie znajdziemy tu odniesień do wymienionej w tytule książki części Wrocławia, a raczej komparatystyczne studium ruinologiczne z historii obu miast. Podobny zarzut można sformułować w odniesieniu do artykułu Sławomira Wieczorka, który powołuje się na różne źródłowe wspomnienia spisane tuż po wojnie, aby odtworzyć pejzaż dźwiękowy zrujnowanego Wrocławia odbierany i konstruowany przez ich autorów. Ostatni tekst drugiej części to przedruk artykułu Renaty Tańczuk z 2015 r. Autorka wprowadza perspektywę obserwacji uczestniczącej, łącząc własne refleksje i doświadczenia z mieszkaniem na obszarze analizowanym w książce z przywołaniem jego skomplikowanej historii. Zniszczenie i pustka, palimpsestowy obraz po-widoku po Breslau/Wrocławiu, którego już nie ma – a którego „resztki” można odnaleźć między powojenną zabudową – to kolejny wartościowy wkład w tematykę książki. I choć burżuazyjnej dzielnicy, opisanej w części pierwszej, już dawno nie ma, to wciąż oddziałuje ona na mieszkańców tego rejonu Wrocławia, poszukujących nośników emocjonalnego związku z przeszłością i sposobów oswajania przestrzeni. Właśnie dlatego w artykule znajdziemy współczesne przykłady „wywołania z nicości” różnych topograficznych znaków dawnego miasta.

Dodam jeszcze, że druga część książki zajmuje niemal 70 stron i następuje po znacznie obszerniejszej (ok. 200 stron) części historycznej, zawierającej analizy urbanistyki, architektury i socjotopografii dzielnicy. Niewątpliwą zaletą *Snów pełnych pustki* jest poszerzenie perspektywy historycznej o takie wątki, jak antropologia ruin, badania

pejzażu dźwiękowego czy studia nad pamięcią miejsca. Jednakże w tej części oddalamy się nieco od analizy skupionej na konkretnym fragmencie centrum Wrocławia, który miał stać się probierzem modernizacyjnych wizji miasta. Może to być postrzegane zarówno jako wada, jak i zaleta, gdyż te studia rzucają nowe światło na problem współczesny – zabudowy Centrum Południowego w pustce dawnego miasta, powracającej we wrocławskiej teraźniejszości i osadzającej się w pamięci nowych mieszkańców. Mój zarzut dotyczy przede wszystkim problemu zasygnalizowanego wcześniej: skoro w książce jest mowa o przemianach *Od Wilhelmstadt do Centrum Południowego*, to „wielkim nieobecnym” pozostaje okres międzywojenny. Po obszernej dokumentacji i analizie architektury, czy szerzej, kultury mieszkaniowej czasów wilhelmińskich, redaktorzy proponują od razu skok do założycielskiego dla współczesnego Wrocławia wydarzenia, czyli II wojny światowej. Tymczasem przemiany, jakie zachodziły w analizowanej części miasta w latach 1914–1945, w tomie jedynie zasygnalizowane, powinny zostać choćby syntetycznie naświetlone. Powstaje bowiem niezrozumiała luka – nie dowiadujemy się, jak wyobrażano sobie tytułowy „sen o Wrocławiu” w czasach Republiki Weimarskiej i III Rzeszy. Czy analiza zmian zachodzących w tej luksusowej części miasta dostarczyłaby nowych materiałów do interpretacji problemów dotyczących historii architektury Wrocławia opisanych w publikacji?⁵ I wreszcie sam tytuł tej części wydaje się dyskusyjny. Czy rzeczywiście w odniesieniu do katastrofy II wojny światowej można mówić o „snach pełnych pustki”, skoro w pierwszej i trzeciej części książki przedmiotem zainteresowania autorów jest rozwój miasta i dzielnicy, budowa jego prestiżowej wizytówki? Dostrzegam tu pewną niekonsekwencję, choć zarazem uznaję swoistą *licentia poetica* zespołu redakcyjnego, który proponuje czytelnikom lekturę antropologicznych doświadczeń wojennych zniszczeń Wrocławia z mniej znanej strony – poprzez powracające, powidokowe obrazy ruin i ich osławianie.

Trzecia część tomu – *Sny pełne nadziei* – składa się z czterech studiów, liczących łącznie 100 stron. Otwiera ją artykuł Agaty Gabiś o dziejach projektowania południowej dzielnicy śródmiejskiej Wrocławia w latach 60. XX w. I tu także mamy do czynienia z przedrukiem zmienionego i poszerzonego fragmentu innej pracy autorki, ale jest to zabieg w pełni uzasadniony, w artykule przedstawiono bowiem w zarysie dylematy modernistycznego kształtowania polskiego Wrocławia, zilustrowane budową czterech wielkich zespołów osiedlowych wokół osi ulicy Powstańców Śląskich. W tekście został poruszony problem tytułowego Centrum Południowego, czyli planowanego od lat 60. XX w. zespołu usługowo-administracyjnego wzdłuż dawnej wielkomiejskiej alei burżuazyjnego miasta. Gdyby projekt urbanistyczno-architektoniczny omówiony przez Agatę Gabiś został zrealizowany w całości, z wieżowcami mieszczącymi hotele i biurowce wielkich dolnośląskich zakładów przemysłowych, Wrocław miałby interesujące modernistyczne założenie śródmiejskie na miarę warszawskiej Ściany Wschodniej. A dawna Kaiser-Wilhelm-Strasse zostałaby zamieniona w arterię szybkiego ruchu, zgodnie z ówczesnymi trendami i myśleniem o komunikacji w mieście⁶. W epoce gierkowskich kryzysów

5. Przykładowo: Beate Störckuhl, *Moderne Architektur in Schlesien 1900 bis 1939. Baukultur und Politik* (Oldenbourg: De Gruyter, 2013); Jadwiga Urbaniak, *WUWA 1929–2019. Wrocławska wystawa WERKBUNDU*, red. nauk. Jerzy Ilkosz (Wrocław: Muzeum Architektury we Wrocławiu, 2019); Janusz Dobesz, *Wrocławska architektura spod znaku swastyki na tle budownictwa III Rzeszy* (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1999); Karolina Jara, „Wrocławski «waterfront» w czasach Trzeciej Rzeszy”, *Rocznik Sztuki Śląskiej* 25 (2016), s. 133–152.

6. Por. Makary Górzyński, „Trasowanie miasta: samochodowe arterie komunikacyjne a urbanistyczne otoczenie zabytkowe dawniej, dziś i jutro – wprowadzenie”, *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura, Urbanistyka, Architektura Wnętrz* 11 (2022), s. 5–16. Podobnej problematyce poświęcone są wszystkie studia w tymże tomie.

z ambitnych planów zrealizowano jedynie wysokościowiec („Poltegor”) oraz kilka niższych budynków.

Bardzo interesującym kontrapunktem dla tego tekstu jest studium Joanny Majczyk o stosunku władz Wrocławia do problematyki pomników, różnych form publicznych upamiętnień i sztuki w przestrzeni miejskiej południowego śródmieścia. Na deskach kreślarskich i makietach pozostały nie tylko wielkomiejskie pomysły Centrum Południowego. Na konkretne realizacje nie przełożyły się także eksperymentalne propozycje Sympozjum Plastycznego Wrocław '70. Jego uczestnicy swoimi propozycjami interwencji w przestrzeń nowych osiedli wrocławskiego Południa próbowali humanizować powtarzalne i schematyczne zespoły bloków, ale ich koncepcji z niewyjaśnionych w tekście przyczyn nie przeznaczono do realizacji. W miejsce usuniętych w okresie powojennym pomników z okresu wilhelmińskiego – nielicznych w tej części miasta – po 1945 r. nie stworzono żadnego monumentu tworzącego nową tożsamość śródmieścia południowego. Joanna Majczyk pokazuje też, jak po 1989 r. przestrzeń ta została stopniowo „sprywatyzowana”, gdy chodzi o tablice pamiątkowe czy rzeźby zdobiące wejścia do biurowców. Dzisiejsza polityka władz miejskich sprowadza się, zdaniem autorki, do zupełnej i zadziwiającej rezygnacji z kształtowania obiektów komemoratywnych czy artystycznych, przynajmniej w tej części śródmieścia.

W tej samej konwencji narracyjnej – snów o mieście, które się nie spełniły – utrzymany jest tekst o dziejach postmodernistycznych koncepcji Centrum Południowego (il. 5). Adam Pacholak przedstawia w nim historię recepcji postmodernistycznej urbanistyki i architektury we Wrocławiu, analizując kolejne opracowania konkursowe i projekty od lat 80. XX w. po czasy współczesne. W tym studium, szczególnie bogato ilustrowanym znakomitymi reprodukcjami makiet i opracowań architektonicznych nowego wielkomiejskiego centrum Wrocławia, z jednej strony znajdujemy kwestię redefinicji warsztatu projektowego architektów ostatniej ćwierci XX w., z drugiej zaś problem poszukiwania na nowo tożsamości miasta w realiach kapitalistycznej, wolnorynkowej gospodarki i jednoczącej się Europy. Autor szczególnie dużo miejsca poświęca projektowi Centrum Południowego studia AR-5 z 1991 r., unikatowemu w historii polskiej architektury i urbanistyki końca XX w. Kompleks hoteli, banków, biurowców, domów towarowych i miejskiego terminala lotniczego, reklamowany w nowoczesnych i pionierskich na gruncie wrocławskiej architektury wizualizacjach, był częścią strategii reklamowo-promocyjnej Wrocławia jako europejskiej metropolii biznesowej i turystycznej. Inwestycją starano się zainteresować zagraniczne firmy: obszernie wykorzystywano źródła drukowane i wywiady z architektami. Był to już osiemnasty (!) projekt Centrum Południowego i wydawało się, że ostatecznie zostanie on zrealizowany, ale do tego jednak nie doszło. Warto podkreślić, że autor nie ograniczył się do omówienia samych koncepcji architektonicznych. Opisał również zmagania pomysłodawców Centrum Południowego z realiami III Rzeczypospolitej i z polityką planowania typową dla poprzedniej epoki i być może przez to skazującą ich wówczas na niepowodzenie.

Tu dochodzimy do czwartego studium tej części książki – tekstu Michała Dudy o niezrealizowanych koncepcjach i problematyce planowania miasta w erze samorządowego Wrocławia po 1989 r. Śledząc kolejne próby wykreowania analizowanej dzielnicy na miejsce intratnych i wielkich inwestycji podejmowane przez ekipy rządzące stolicą Dolnego Śląska, autor pokazuje, że praktyki te polegały na imitowaniu zachodnich modeli nowoczesności i nadprodukcji atrakcyjnych medialnie wizualizacji architektonicznych. Zdumienie budzi skonfrontowanie urbanistycznych wizji Centrum Południowego z uchwalonym w 2005 r. planem zagospodarowania przestrzennego tego rejonu Wrocławia, sankcjonującym wolnorynkową rzeczywistość korzystną

tylko dla inwestorów, którzy faktycznie decydują o większości elementów urbanistyczno-architektonicznych. Jednym z najciekawszych wątków tekstów Pacholaka i Dudy jest możliwość prześledzenia napięć między architektoniczno-urbanistyczną ikonosferą planów i makiet a rzeczywistością coraz bardziej neoliberalnej polityki władarzy miasta, godzących się na dyktat interesów rynku deweloperskiego. Jak przekonuje Michał Duda, typowym (przeciętnym) produktem tego dyktatu jest Sky Tower, najbardziej znany wrocławski wieżowiec, otoczony banalnymi urbanistycznie kwartałami nowej, niczym niewyróżniającej się zabudowy biurowej i mieszkaniowej.

W ostatniej części tomu redaktorzy proponują czytelnikom „metaforyczne wybudzenie”. Przekonują ich m.in. o tym, że koniec snów o Centrum Południowym prowadzi do bolesnych konkluzji o nieprzystawalności wypracowanych w XX w. modeli planowania miast do współczesnej rzeczywistości. Adam Pacholak i Alicja Stefaniak w tekście stanowiącym podsumowanie tomu, poświęconym niezrealizowanemu projektowi wystawy o Centrum Południowym, pytają: „Czyj sen miasto śni? Dla kogo ów sen okaże się przyjazną fantazją, a dla kogo stanie się koszmarem? Czy można osiąść miasto na własność nie tylko we śnie?”⁷. Metafora marzeń sennych, towarzysząca koncepcji omawianego tomu, zostaje tu w interesujący sposób wyjaśniona: to surrealistyczna inspiracja, sugerująca nieco oniryczny sposób opowieści o dziejach miasta poprzez analizę historii jego ważnego rejonu, studiowanie zarówno tego, co zostało zrealizowane, jak i tego, co tylko pozostało w wyobraźni i planach architektów. Fragmentaryczność, przygodność, kojarzące się zarówno z Baumanowskimi wizjami rzeczywistości społecznej i kulturowej⁸, jak i z pracami Marshalla Bermana⁹, autorzy konfrontują z twardymi realiami rynku deweloperskiego i wynikającej z potrzeb inwestorów polityki zarządzania miastem od XIX w. do dziś. A wszystko to w dobie galopujących cen mieszkań, ich daleko posuniętej standaryzacji i nierzadko groteskowo rozumianej ekonomizacji projektów budynków mieszkalnych w systemie deweloperskim, prowadzącej do wielu patologii¹⁰.

W tym kontekście powyższe pytania stawiane przez młodych historyków sztuki i architektów – zderzających się z obojętnością władz, nieudolnością urzędów konserwatorskich wobec potrzeby ochrony obiektów architektury najnowszej (*casus* rozbiórki „Solpolu”) i ignorowaniem społecznych inicjatyw planowania miast – mają bardzo istotny wymiar etyczny. I łączą się, w tym niezbyt optymistycznym podsumowaniu, z koncepcją całej książki jako naukowego eksperymentu, naświetlającego nie tylko historię Wrocławia, lecz także dzisiejszy stan dolnośląskiej stolicy, w tym problem prawa do miasta. To także istotna zaleta książki: głos młodszych pokoleń badaczy historii, głos niezgody na przedmiotowe, utowarowione traktowanie przestrzeni miejskiej i zamieszkujących ją ludzi. Jeszcze raz podkreślę, że omawiany tom uważam za niezwykle ważną publikację, która znajdzie istotne miejsce w historiografii architektury, urbanistyki i sztuki Wrocławia. Ale nie tylko – jest to bowiem propozycja, którą odczytuję jako eksperyment w dziedzinie nowych metod pracy badawczej w naszej dyscyplinie, jako udaną próbę integracji doświadczenia, wrażliwości

7. Adam Pacholak, Alicja Stefaniak, „Koniec snów. Projekt wystawy i refleksje o Centrum Południowym – chaos kontra compact city”, w: *Czyj sen Wrocław śni?*, s. 395.

8. Zygmunt Bauman, *Płynna nowoczesność*, tłum. Tomasz Kunz (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006).

9. Marshall Berman, *„Wszystko, co stałe, rozplywa się w powietrzu”. Rzecz o doświadczaniu nowoczesności*, tłum. Marcin Szuster (Kraków: Universitas, 2006).

10. Por. np. Łukasz Drozda, *Dwa tysiące. Instrukcja obsługi polskiej urbanizacji w XXI wieku* (Warszawa: Bęc Zmiana, 2018).

poznawczej i naukowej pasji bardzo różnorodnego zespołu badaczy. Mam nadzieję, że omówiona tu monografia stanie się przedmiotem zainteresowania specjalistów różnych dyscyplin humanistyki i doczeka się szerokiej recepcji, krytycznej dyskusji, a także stanie się inspiracją dla nowych projektów badawczych i społecznych.

BIBLIOGRAFIA

- Architektura Wrocławia*, t. 1: *Dom*. Redakcja Jerzy Rozpędowski. Wrocław: „WERK”, 1995.
- Architektura Wrocławia*, t. 2: *Urbanistyka (do roku 1945)*. Redakcja Jerzy Rozpędowski. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1995.
- Bauman, Zygmunt. *Płynna nowoczesność*. Tłumaczenie Tomasz Kunz. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006.
- Berman, Marshall. *„Wszystko, co stałe, rozplywa się w powietrzu”. Rzecz o doświadczaniu nowoczesności*. Tłumaczenie Marcin Szuster. Kraków: Universitas, 2006.
- Czyj sen Wrocław śni? Od Wilhelmstadt do Centrum Południowego*. Redakcja Agnieszka Zabłocka-Kos, Adam Pacholak, Aleksandra Podlejska. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego i Wydawnictwo Stermierz Spółka z o.o., 2023.
- Dobesz, Janusz. *Wrocławska architektura spod znaku swastyki na tle budownictwa III Rzeszy*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1999.
- Drozda, Łukasz. *Dwa tysiące. Instrukcja obsługi polskiej urbanizacji w XXI wieku*. Warszawa: Bęc Zmiana, 2018.
- Dziewiecka, Emilia. „Architektura i urbanistyka pl. Ludwika Hirszfelda we Wrocławiu w XIX i XX w.” W: *Przedmieście Świdnickie we Wrocławiu*, redakcja Halina Okólska, Hanna Górską, 76–88. Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia, Wydawnictwo GAJT, 2012.
- Górzyński, Makary. „Trasowanie miasta: samochodowe arterie komunikacyjne a urbanistyczne otoczenie zabytkowe dawniej, dziś i jutro – wprowadzenie”. *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura, Urbanistyka, Architektura Wnętrz* 11 (2022): 5–16.
- Grzegorzczak, Bożena, i Agnieszka Tomaszewicz. „Wrocławskie pałace czynszowe Carla Schmidta i Friedricha Barchewitza powstałe w latach siedemdziesiątych XIX stulecia”. *Rocznik Wrocławski* 6 (2000): 179–203.
- Jara, Karolina. „Wrocławski «waterfront» w czasach Trzeciej Rzeszy”. *Rocznik Sztuki Śląskiej* 25 (2016): 133–152.
- Kononowicz, Wanda. „Między tradycją a nowoczesnością. Przyczynek do rozwoju racjonalnych form budownictwa mieszkaniowego we Wrocławiu w latach 1874–1930”. *Architectus* 19, nr 1 (2006): 19–30.
- Kononowicz, Wanda. „Przedmieście Południowe (Süd-Vorstadt) – kształtowanie się wielkomiejskiej dzielnicy Wrocławia”. W: *Przedmieście Świdnickie we Wrocławiu*, redakcja Halina Okólska, Hanna Górską, 42–50. Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia, Wydawnictwo GAJT, 2012.
- Leksykon architektury Wrocławia*. Redakcja Rafał Eysymontt et al. Wrocław: Via Nova, 2011.
- Małachowski, Karol, Marian Morełowski, i Anna Ptaszycka. *Wrocław. Rozwój urbanistyczny*. Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1956.
- Małachowicz, Edmund. *Wrocław na wyspach. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981.
- Mieszkaństwo wrocławskie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miejskie Wrocławia w dniach 7–9 grudnia 2000 r.* Redakcja Hanna Okólska. Wrocław: Muzeum Miejskie, 2003.
- Störckuhl, Beate. *Moderne Architektur in Schlesien 1900 bis 1939. Baukultur und Politik*. Oldenbourg: De Gruyter, 2013.
- Tomaszewicz, Agnieszka. *Wrocławski dom czynszowy 1808–1918*. Wrocław: Via Nova, 2003.
- Urbanik, Jadwiga. *WUWA 1929–2019. Wrocławska wystawa Werkbundu*. Redakcja naukowa Jerzy Ilkosz. Wrocław: Muzeum Architektury we Wrocławiu, 2019.
- Zabłocka-Kos, Agnieszka. *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu „city” 1807–1858*. Wrocław: Via Nova, 2006.